

סבא אפרים וסבא מנשה, שתי דמויות הפוכות בגוף ובנפש (מבוסס על זיכרונות ילדות ופולקלור משפחתי וקהילתי)

יונה צבר

מוקדש לשלום אחי,
באהבה ובהערצה על הישגיו האקדמיים,
אכן גאות כל המשפחה

שלום כמעט לא הכיר את סבינו אפרים ומנשה. הוא היה תינוק בן חודש כשעלינו ארצה, ואילו אני כבר הייתי בן 13, ילד גדול, והכרתי את שני הסבים היטב בעירנו זאכו בצפון עיראק (כורדיסטן). שניהם גרו באותו רחוב, אבל כל אחד בצד אחר שלו, אפרים בצד בית הכנסת הגדול (כְּנֶשֶׁתָא רַבְתָּא בארמית שבפינו), ומנשה – בצד (בית) המדרש, בית הכנסת הקטן, אבל שניהם התפללו בבית הכנסת הגדול, ומסופקני אם רגלם דרכה אי פעם בבית הכנסת הקטן – שהוקם על ידי משפחת בֵּי זֶקֶן הענפה מאוד, בגלל סכסוך עם שאר הקהילה. שני הבתים היו הסמוכים ביותר לשני בתי הכנסת, בקצהו של הרחוב המוביל לנהר. גברים יהודים רבים היו עוברים ברחוב הזה שחרית וערבית בדרכם לבתי הכנסת, וגם נשים עברו בו הרבה, בדרכן להביא מים מהנהר וכדים על כתפיהן או לכבס את הכביסה השבועית על שפת הנהר או לטְבִילָה בטְבִילָה (מקווה),¹ שהיה ממוקם מתחת לבית הכנסת הגדול. בשבת ובחג היו גברים ונשים מטיילים על שפת הנהר, והילדים היו משחקים שם.

אפרים היה סבנו מצד אבינו, רחמים, ומנשה – מצד אימנו, מרים. הוריי היו בני דודים, כמקובל אז בקרב היהודים ובני הדתות האחרות במזרח. מנשה היה אח של סבתנו גֵּזְאֵלָה (غزاله בערבית, איילה), אשתו של אפרים. אחותנו איילה (צבייה) נקראת על שמה. אחרי שאפרים ומנשה הלכו לעולמם נקראו נכדים אחדים במשפחה

1 טְבִילָה שימש כשם מקום, מקווה, וכשם פעולה, טְבִילָה. הדגש בבי"ת הוא בהשפעת הערבית – היהודית הבגדאדית, שאין בה העיצור v. המונח מקווה לא היה בשימוש בקרב עדתנו.

סבא מנשה חמו ורעייתו ערבה

על שמם, אבל לא בצורה ה'גלותית' אלא בצורה המקובלת בישראל: אפרים נעשה אָפִי, ומנשה – מְנַשׁ, שניהם בהטעמה מלעילית.

גם אפרים וגם מנשה נישאו פעמיים. מרים, אשתו הראשונה של אפרים, הייתה בתו של ברוך זִירְנֶגֶר (צורף זהב) מהקהילה היהודית במוצ'ל. היא ילדה לו בן בשם ציון. ציון זה גדל במוצ'ל אצל משפחת אימו, ולימים פתח חנות קטנה של כבאב (קבב) ונקרא ציון כבאבג'י. כמה אהבתי שאבי היה לוקח אותי לשם. עד היום זכורים בפי טעם הכבאב המפולפל והפיתה העיראקית הטרייה והרכה שאכלתי בחנותו, ומשקה הצימוקים ששתיתי שם.

רבקה, אשתו הראשונה של מנשה, מתה בלדתה את אימי מרים. לפני כן ילדה בן, שמואל, והוא עלה לארץ בגפו. מנשה נשא אישה שנייה, עֲרֵבָה (ערבייה, בכורדית).² זכור לי היטב מגיל רך מאוד שבכל ליל שבת היה סבא אפרים חוזר מבית הכנסת ושר פזמונים כגון 'בר'יחאי נמשחת אשריך', 'גדל אלוהים חי', 'שלום עליכם' ו'אשת חיל', ומקדש את השבת ביין תוצרת בית, ולבסוף היה שם ידו על ראשי ומברך בהדגשה את מילות הברכה: 'שימך אלוהים כאפרים וכמנשה'. כילד תמהתי מי הם אפרים ומנשה אלה – אז עדיין לא הכרתי את סיפור יוסף ובניו מספר בראשית, משום המנהג הקדום להתחיל ללמד את החומש מספר ויקרא.³ לכן חשבתי שאפרים ומנשה שסבי אפרים היה מאחל לי להיות כמוהם בוודאי היו בני מזל, ילדים מוצלחים, אולי זוג

2 שמות כאלה היו מקובלים אז בין היהודים. השווה: חֲלַבְיָה = חֲלַבְיָה; סוּרְיָה = סורית; גוּרְגִיָּה = גרווינית. הייתה השקפה שנשים ממקומות אחרים או אפילו מעדות אחרות (נוצריות, מוסלמיות) יפות יותר מנשים יהודיות, ואילו המוסלמים והנוצרים חשבו שהנשים היהודיות יפות יותר.

3 דרך אגב, בגלל השעמום שבקריאת ספר ויקרא עזבו ילדים רבים את הלימודים ולא זכו להגיע לספר בראשית, שהיה בוודאי מעניין אותם הרבה יותר.

סבא מנשה וסבא אפרים

תאומים מיוחדים ביופיים או בחוכמתם, וכנראה משום כך גם סבא אפרים וסבא מנשה נקראו על שמם.

סבא אפרים נקרא בפי היהודים לרוב פְּרִים, בהשמטת האל"ף, ואילו הגויים (הכורדים) קראו לו בְּרֵהִים, בהשמטת האל"ף בשם אֶבְרֵהִים, הצורה הערבית של אברהם, שהכירו היטב מהמסורת המוסלמית. הוא היה מכונה צַבֵּאָא (صباغ בערבית עם סיומת ארמית), דהיינו צָבֵעַ, על שם עיסוקו כצבע של בגדים, עיסוק שהיה נפוץ למדי בין היהודים במיוחד בצפון אפריקה. זאת הייתה עבודה קלה יחסית, ולמזלו מלאכת הצביעה לא דרשה ממנו להיות נוכח בחנות זמן רב. הוא היה מקבל לקוחות בעיקר בשעות הבוקר. הנשים הכפריות שבאו לעיר השכם בבוקר למכור עופות, ביצים ומיני גבינות ולקנות דברים נחוצים לבית, סוכר, תה, קפה, מחטים, כפתורים וכדומה, היו צובאות אחר כך על פתח חנותו ומוסרות לו את מה שרצו לצבוע. הוא היה טובל את בגדיהן במיין חביות באדמה, מלאות כל אחת בצבע נוזלי אחר,⁴ וכעבור יום או יומיים היה מוסר להן את הפריטים הצבועים תמורת תשלום צנוע. דרך אגב, כל הקהל הכיר את ספריו של אפרים צבאָא, כי הייתה לו מעין חותמת אָקס ליבריס – טביעת אצבעותיו בצבע על הכריכה וכמעט על כל עמודי הספר.

סבא אפרים ראה בבית הכנסת המשך של ביתו ונדמה שהיה מבלה בו זמן רב יותר מאשר בביתו שלו. בעיר שמרבית תושביה לא עסקו בקריאת ספרים, ושרבים אפילו לא ידעו לקרוא, כי היו עסוקים מנעוריהם בבעיות פרנסה ועזרה להורים, הוא השקיע את כל מרצו בקריאת ספרים, ספרי קודש כמובן.⁵

4 הצבע המבוקש ביותר היה מִילְאָאָא, כחול־כהה ששימש לבגדי אָבל לנשים שהתאלמנו לשארית ימיהן. כבר בלשון חז"ל: מילני = דיו, נוזל כחול־כהה, מיוונת.

5 זכורים לי במיוחד 'מקראות גדולות', 'חוק לישראל', מדרש תנחומא, 'עין יעקב', 'אורח חיים'

סדר יומו (ולילו) היה כך: היה הולך לישון מוקדם כדי להתעורר בחצות הליל לקרוא תיקון חצות. עם שחר היה בא לבית הכנסת, מתפלל שחרית בנחת לכל פרטי פרטיה, והיה מתעכב שם עוד כחצי שעה אחרי שכל הקהל כבר עזב. אחר כך היה חוזר הביתה, אוכל ארוחת בוקר קלה, ואחר כך הלך לחנותו. שם היה מקבל את הבגדים שהיו הנשים מביאות לו, טובל אותם בחביות הצבע, וקרוב לצוהריים היה חוזר הביתה לארוחת צוהריים. בינתיים היה הצבע פועל את פעולתו ולא היה צורך בנוכחותו של הצבע עד למחרת. היה אוכל בבית ארוחה קלה, בעיקר לחם וגבינה ביתית, ושונה דוֹאָה, משקה יוגורט דליל עם הרבה קצף, והרבה תה חם, אפילו ביום קיץ לוחט, משום שהאמין שהזיעה אחרי שתיתת התה החם מקררת את הגוף. אחרי תנומה קלה היה הולך לבית הכנסת כמה שעות לפני תפילות מנחה ומעריב. בית הכנסת היה עיקר הווייתו. נראה לי שלא אגזים אם אומר שהפסוק 'אחת שאלתי מאת ה', אותה אבקש, שבת בבית ה' כל ימי חיי, לחזות בנעם ה' ולבקר בהיכלו' (תה' כו 4) יצא מפי משורר שהיה לו דיי־אך־איי זהה לזה של סבא אפרים.

סבא אפרים היה קל משקל, בעל גובה ממוצע, כתפיים צרות וצוואר קטן, חבוי מאחורי הזקן. ראשו היה תמיד עטוף במצנפת כהה וכבדה, שהוסיפה לו הדרת פנים. הוא היה נעים הליכות וקיבל אורחים ולקוחות בסבר פנים יפות, אבל לא הייתה לו סבלנות לשיחות חולין או לדברים בטלים. ראיתיו כועס רק כאשר היה מגלה שחסר משהו על השולחן אחרי שישב לאכול ובירך 'המוציא', אז היה צועק בעברית: 'מִלְחָא!'. כשהלקוחות הנשים רצו לשלם לו, היה רומז להן לשים את הכסף על הדלפק, משום שנמנע ממגע יד עם נשים (אולי מחשש נידה). כל מי שהכירו אותו, יהודים ולא־יהודים, העריכו את אדיקותו וראו בו אדם ישר וצדיק. משום מנהגו לקרוא בקול נמוך ובקול רם לחלופין, היו אנשים שחשבו שהוא מדבר עם מלאכים או מנהל שקלא וטריא עם אלוהים או מתריס נגדו בנוסח: השופט כל הארץ לא יעשה משפט!?

לאחרונה קראתי ביוגרפיה של אברהם לינקולן, ולהפתעתי מצאתי שהיה משהו משותף לו ולסבי. לינקולן בעבודתו כעורך דין היה רוכב על גבי פרדה לבתי משפט בערים ובעיירות בסביבת שיקגו, ובזמן הרכיבה היה קורא ספרים, לרוב בקול רם, כדי להתגבר על השינה שהייתה אוחת בו כשקרא בשקט.

סבא אפרים אהב מאוד את ימי השבת וימי חג. היה מבקש מאבי לקנות עופות, בשר, דגים, פירות וירקות משובחים ביותר 'לכבוד שבת' ולא להתקמץ בהוצאות, אבל לא שתה שיכר, צֶרְקִין, כפי שנהגו כל הגברים האחרים, במיוחד בסעודה השלישית.

(מתוך שולחן ערוך) ו'עוד יוסף חי', דרשות על התורה מאת רבנו יוסף חיים, חכם בגדאדי ידוע בן דורו.

מנגד הקפיד לצום את כל הצומות, ובתשעה באב וביום כיפור היה מבלה כל היום בבית הכנסת. בערב יום כיפור היה מקיים את מנהג המלקות – היה אומר שלוש פעמים את הפסוק 'והוא רחום, יכפר עון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו' (תה' עח 38) ומלקה עצמו ברצועת עור מיוחדת אחרי כל מילה, סך הכול 39 פעמים. עוד דבר שזכור לי היטב: הייתה לו מין תרפיה ביתית שעשויה להיראות עתה קצת משונה. כשסבל מכאב גב או מכאב ראש, היה שוכב על שטיח ומבקש ממני, בעודני קטן כמובן, לפסוע יחף על גבו או על מצחו, כשאני נתמך בקיר סמוך שלא אפול. אחרי שפסעתי כך כמה פסיעות היה מברך אותי אלף ברכות 'בן פורת יוסף, בן פורת יוסף' על הריפוי המיידני.

אימי סיפרה לי על אירוע יוצא דופן שאירע בטרם נולדתי. הכלבים והחתולים נחשבו בארצות האסלאם חיות טמאות, ולא הוכנסו לבית כחיות מחמד כנהוג בחברה מערבית. אבל סבא אפרים 'אימץ' פעם מתוך חמלה כלבה, והיא הייתה נשרכת אחריו לכל מקום שהלך, כולל לבית הכנסת, אך נשארת בחוץ, מצפה לו שעות עד שיצא. הקהל לא ראה זאת בעין יפה ורמזו לו שהוא חייב להיפטר ממנה, אך הוא לא הצליח להשאירה בבית. המשפחה ניסתה לעזור לו; לקחו אותה כמה פעמים לשכונות מרוחקות והשאירו אותה שם, אבל תמיד מצאה את דרכה חזרה לביתנו. לבסוף ביקשו מסבא מנשה לקחת אותה על רפסודה ולנטוש אותה באיזו גדה, אבל הכלבה הייתה שוחה במרץ להגיע לרפסודה, וסבא מנשה הדף אותה בכוח במשוש שבידו, עד שכנראה טבעה. סבא אפרים היה שרוי באבל ובצער זמן רב אחר כך.

סבא מנשה היה זקוף קומה, בעל כתפיים רחבות וזקן קצוץ וזהוב. היו לו פנים נאות אך קשוחות ומפחידות למי שלא הכיר אותו, והיה כועס הרבה על מי שלא התנהגו כיאות. הוא נקרא לרוב נְשֶׁה, בהשמטת המ"ם התחילית. ושמו המלא היה: נשה בר יוסף בִּי נְאֻזָה (בן יוסף לבית נאזה, בהטעמה מלעילית), על שם אביו וגם על שם אימו, מקרה יוצא דופן, כי לרוב היו נקראים על שם המקצוע, המקום שממנו באו או האב, ורק במקרה שהאב נפטר צעיר יחסית, היו קוראים על שם האם, אבל לא על שם שניהם.

שלא כאפרים, מנשה עבד קשה מאוד כטְרָאָתָא, חוטב עצים ביערות. הוא ובני משפחתו או צוות גברתנים שעבדו עימו היו משיטים את העצים ברפסודות למוצל, העיר הגדולה ליד נינוה הקדומה, ומוכרים אותם לסוחרים עצים לבניית בתים ובניינים. קרה להם מקרה אחד שהתפרסם בכל העיר. הם היו מבלים את רוב ימות השבוע בעבודתם, אבל היו משתדלים לחזור הביתה לשבת. פעם נאלצו להישאר שבת ביער, וזה היה בעיצומו של החורף. מאחר שלא יכלו להבעיר אש, התחילו לזמר ולרקוד כדי לחמם את עצמותיהם. עבר משם שוטר עיראקי והאשימם בחגיגה לכבוד מדינת ישראל החדשה. הקבוצה מנתה 13 רפסודאים, כולל סבי מנשה ושני בניו יוסף וזכי.

נערך להם משפט מהיר והם נשלחו למאסר לשלוש שנים, חוץ מסבא מנשה, משום שהיה המבוגר ביותר, ובנו זכי, שעדיין היה נער, ושניהם שוחררו לביתם אחרי זמן קצר. מהר מאוד נוצר בקהילה מעין מיתוס סביב המקרה. סיפרו שהשוטר שהאשים את היהודים בציינות, זכה לאחר כמה חודשים בפרס הפיס הראשון בעיראק, סכום כסף לא קטן. הקהילה היהודית תמחה 'איך אלוהים גומל טוב לרשע'. אבל עד מהרה הוא בזבז את כל הכסף על הימורים, זונות והוללות, ואז נתקף ייאוש ולבסוף התאבד. היהודים ראו בזה נס גדול, ושוב ושוב נשמעו בפיהם קטעי פסוקים כגון 'אל נקמות ה', 'נפלאים מעשיך' ו'ארך אפים ורב חסד ואמת'.

סבא מנשה היו לו כמה 'שיגעונות', כולל הקפדה מופרזת על ניקיון בסביבת ביתו. היה עומד לעיתים בפתח הבית ומשגיח על העוברים ושבים – אוי לו למי שהיה זורק פיסת נייר, גפרור, בדל סיגריה, קליפות גרעינים או כל דבר אחר בחלק הרחוב שהיה 'שייך' לביתו. אם מישהו חטא בכך, היה קורא לו ומצווה עליו להרים מה שזרק. גם בתוך ביתו היה ניקיון מופתי. אבל לדאבונו בימי גשם עז הייתה תקרת ביתו דולפת, והיו שמים קערות לקלוט את המים, לפני שיתמלא הבית בוץ.

ניקיונו המופרז של סבא מנשה בא לידי ביטוי באירוע שגם לסבא אפרים היה בו חלק. היהודים, אולי בהשפעת שכניהם המוסלמים,⁶ נהגו לחלוץ את נעליהם בפתח הכניסה לאלום בית הכנסת. מי שנזקק בזמן התפילה לבית שימוש, שהיה מחוץ לבית הכנסת, היה נועל את נעליו לפני שהלך לשם. יום אחד עמד סבא אפרים ללכת לבית שימוש ולא מצא את נעליו. בשעה שהמשיך לחפש שם לב שסבא מנשה חזר מבית שימוש והוא נועל את נעלי סבא אפרים. הוא לא רצה להעליבו ואמר לו: 'מנשה יקירי, אני רואה שהתבלבלת במקצת ולא שמת לב שנעלת את נעליי במקום נעליך שלך'. אבל האמת התבררה אחר כך: לאחרונה קנה מנשה זוג נעליים חדשות, ולא רצה לנעול אותן וללכלכן בלכתו לבית שימוש.⁷

*

6 אך יש הרואים בזה מנהג יהודי (אוניוורסלי) קדום, בדומה ל'של נעליך מעל רגליך', כנאמר למשה בסנה. וכך היה נוהג בארץ ישראל ובתימן, אבל הרמב"ם התיר להיכנס בנעליים, לפי מנהג בבל. עיין: א' בשן, 'למקורו של מנהג של נעליך מעל רגליך' (<https://www.biu.ac.il/JH/Parasha/shemoth/bashan.html>).

7 השווה סיפור דומה בירושלמי: 'הודה רבי עאל לכנישתא, שבק סנדלוי, ואולינן. אמר: אלו לא אולית לכנישתא, לא אולון סנדלי' (נכנס לבית כנסת, השאיר את סנדליו (בחוי) והלכו (נגנבו). אמר: אילולא הלכתי לבית הכנסת, סנדליי לא היו הולכים [נגנבים]; ירושלמי, בבא מציעא ב, ט ח ע"ד; טור 1219, שו"ת 47–49).

אפילו: אחרי העלייה לארץ נשתנה הכול. זקנים סבלו מאוד מהשינויים באורח חייהם היום-יומי. אפרים ומנשה גרו עתה בחלקים שונים של המעברה ובקושי נפגשו. סבא אפרים, שבית כנסת היה מרכז חייו בגולה, ושימש לו מעון ומחסה מחיי חולין, דמה דווקא בארץ, בימי מגורינו במעברה, ליונה מתיבת נוח, שלא מצאה מנוח לכף רגלה – כמוה הוא התקשה למצוא בית כנסת שיעניק לו את התחושה שהייתה לו לפני ה'מבול'.

אומנם היו במעברה כמה צריפים ששימשו בתי כנסת, אבל הוא התקשה להבין את הערב הרב של מבטאים של בני עדות שונות (במיוחד תימנים ומרוקאים) ואת מנהגיהם השונים בתפילה. היה מתחנן לאבי שימצא לו 'בית כנסת יהודי', משום שהאחרים נדמו לו כאילו היו בתי תפילה נוכריים.⁸ יום שבת אחד, אחרי שראה הרבה מכוניות נוסעות בכבישים, אמר לאבי שהוא תמה כמה גויים עדיין חיים בישראל, כי סבר לתומו שאין יהודי שאינו שומר שבת, ולכן כל מי שנוסעים בשבת הרי הם גויים, כמו שהיה נהוג בעירנו בגולה – שום יהודי שם לא חילל שבת או חג בסתר או בפרהסיה. סבא אפרים התאכזב קשות משום שלפני העלייה לארץ חשב עליה כעל גן עדן יהודי עלי אדמות. הוא אומנם ידע על קשיי פרנסה בארץ, אך דווקא עניין זה לא הפריע לו. הוא ואשתו סבתא גֶזְאלָה היו אומרים: 'שמענו שיש בארץ ישראל הרבה תפוזים, ואנחנו די לנו בתפוז אחד ליום'. הוא סבל עתה גם בצריף הקטן שאכלס את כולנו יחד, ושהיה צפוף מאוד בהשוואה לביתנו הגדול בגולה. כשהיה מתעורר לתיקון חצות היה מעיר ומרגיז את כולנו, כי בצריף הרגשנו כל רחש וכל תנועה, והוא חש עתה זר ומנוכר בביתו שלו.

את סבא מנשה ראיתי רק מעט בתקופת המעברה. אני זוכר ממנו במיוחד שהיה מבטא מילים עבריות ישראליות במבטא שהיה רגיל בכורדיסטן ובשיבושים שהיו מצחיקים אותנו, כגון בֵּיס מרקחס (בית מרקחת), גְּלִינָה (גלידה), אחוסי (אחותי), ויטמינים.⁹

גם אפרים וגם מנשה הלכו לעולמם שנים אחדות אחרי עלייתנו לארץ. יהי מאמר זה לעילוי נשמתם.

פרופ' יונה צבר

sabar@humnet.ucla.edu

8 המצב השתפר מבחינה זו אחרי שעברנו מן המעברה לשיכונני קבע בשכונת קטמונים בירושלים, והוקמו שם כמה בתי כנסת נאים נוסח יהודי כורדיסטן.

9 היינו מבטאים תי"ו רפה כמו סמ"ך (בדומה ליהודי אשכנז שסב = שבת), דל"ת רפה כמו זי"ן, וי"ו כמו w אנגלית.

